

Lapset kulttuurin tekijöinä ja kokijoina

Oulun yliopisto, varhaiskasvatuksen opiskelijat
Fanny Haverinen, Marja Jälkö ja Ari Haapakangas

Lapsella on oikeus taidekasvatukseen

Leikki on varhaiskasvatuksen keskeisimpiä työkaluja (Opetushallitus, 2018, 38). Taiteellinen kokeminen ja ilmaisu: draama, sadut, lorut ja laulut puolestaan yhdistyvät leikkiin luontevasti. Pieni lapsi oppii ja kokee kokonaisvaltaisesti kaikilla aisteillaan ja koko kehollaan, joten on vain ja ainoastaan perusteltua pyrkiä vastaamaan tarpeeseen käyttämällä moniaistillisia opetustapoja, joita taiteet luontaisesti eri olomuodoissaan edustaa. Kun asioita yhdessä tarkasteltaessa mukaan liitetään leikin ja taiteiden kautta oppimista, toimimista ja tutkimista päästään pienten lasten laaja-alaisen oppimisen ytimeen.

Leikin kautta lapsi harjoittelee myös vuorovaikutustaitoja. Leikissä harjoitellaan itseilmaisua, yhdessä toimimista sekä siihen olennaisesti liittyviä tunteiden säätelyä. (Opetushallitus, 2018, 38–44). Jotta lapsi kykenisi näkemään asiat myös leikkikaverinsa näkökulmasta, on hänen hallittava sosiaalisten normien lisäksi myös empatian taito. Kirves ja Stoor-Grennerin (2010) mukaan juuri empatiakyky on perusedellytys lapsen vastavuoroiseen kanssakäymiseen perustuvalla toiminnalla (Kirves & Stoor-Grenner, 2010, 24). Esimerkiksi musiikin hyödyntäminen osana tunnekasvatusta on Holopaisen (2012) mukaan perusteltua, sillä musiikki herättää ihmisissä – lapsissa ja aikuisissa – voimakkaita emootioita, joihin mm. musiikkiterapia perustuu. Vain muutaman vuoden ikäisillä lapsilla ilmenee kyky tunnistaa musiikin sisältämiä tunteita ja jo nelivuotiaina lapset kykenevät erottelemaan perustunteita heille soitetusta musiikista (Holopainen, 2012).

Opiskelijujen edetessä ja työkokemuksen karttuessa olemme huomanneet, että taidelähtöinen toiminta muodostaa vankan perustan toteuttaa varhaiskasvatuksen tavoitteita lapsilähtöisesti positiivisten oppimiskokemusten kautta. Taiteiden käyttö toiminnan ja opetuksen lähtökohtana antaa myös mahdollisuuden luonnollisesti eriyttää opetusta kulloisenkin lapsiryhmän tarpeiden mukaan. Tästä syystä niillä on suuri merkitys ja hyöty käytännön päiväkotityössä. Nämä olivat painavimmat syyt sille miksi halusimme tutustua Rinnalla-hankkeen menetelmiin ja osallistua Lapset kulttuurin tekijöinä ja kokijoina -kurssille. Kurssissa yhdistyivät käytännön työharjoittelun ja eri näkökulmia painottavien menetelmien kautta. Lisäksi tutustuimme taide- ja

kerrontalähtöisen toiminnan taustalla vahvasti vaikuttaviin sosioemotionaalisen kehityksen teorioihin.

Kolme kokemusta taidelähtöisestä tunnekasvatuksesta

Jokainen meistä toteutti oman useamman päivän kestävän taide- ja kerrontalähtöisen toimintakokonaisuuden. Näitä kokemuksia pyrimme avaamaan tässä luvussa. Olemme hyödyntäneet Rinnalla-hankkeen menetelmiä eri tavalla. Projektit on rakennettu lapsiryhmän iän ja tarpeiden pohjalta, kuitenkin kukin omaan persoonaan, luovuuteen ja taiteellisiin vahvuuksiin parhaiten sopivalla tyylillä.

Lapset tunnetaitoja opettamassa ja oppimassa

Fanny Haverinen

Toteutin lasten kanssa kerronnallisen kokonaisuuden käsinuken kanssa. Keksinkin tarinan itse, koska halusin sisällyttää siihen tietyt tavoitteet, joita olivat: kehittää lasten sosioemotionaalisia taitoja, niistä erityisesti kaveritaitoja ja empatiaa. Halusin, että käymme viikon aikana läpi myös hieman vaikeampien tunteiden, kuten pelon ja jännityksen kokemista. Käytin ensimmäisen päivän lapsiin tutustumiseen, jonka jälkeen kävin neljänä aamuna pitämässä käsinuken kanssa satuhetken, johon oli liitetty erilaista luovaa toimintaa.

Kyseessä oli kymmenen 0-3-vuotiaan lapsen ryhmä, joka jakautui aina tuokioiden ajaksi kahteen pienryhmään. Lapsilla ei ollut aikaisempaa kokemusta nukketeatterista, joten halusin käsinuken olevan lapsille samaistuttava persoona, ettei se pelota ketään. Tarinan päähenkilö oli käsinukke nimeltä Sipe. Se on pieni sudenpoikanen, joka asuu satumetsässä suuren kuusen alla. Sipen äiti on palaamassa töihin, joten Sipellä on edessään päiväkodin aloitus ja se hieman jännittää häntä. Sipe tarvitsee lasten apua ja vinkkejä. Tarinan suhteen kirjoitin muistiin muutamalla sanalla vaiheet, joiden kautta etenen. Muutoin esitys oli improvisoitu ja pyrin kehittämään sitä lasten aktiivisuuden ja kiinnostuksen mukaan.

Kuva 1. Sipe-susi sen omilla kotikulmilla.

Sadun siivillä kohti oppia ja elämyksiä

Ensimmäinen satuhetki alkaa moniaistisella tarinalla, jossa kerron led-valoin valaistussa hämärässä huoneessa satumetsästä. Kerron sen pehmeästä sammalpeitteestä, kukkaniitystä ja pyöreästä lammesta. Rauhallisesti kertoessani asettelen näitä kuvaavia erilaisia kankaita ja huiveja maahan lasten nähtäväksi. Kerron myös metsässä asuvista eläimistä ja hyönteisistä, joita asettelen kankaiden päälle. Annan lasten tunnistaa sadun esineitä ja asioita kertoessani niistä. Soitan matkakaiuttimesta luonnon ääniä, joita pysähdymme kuuntelemaan. Metsän tuoksua lapset saavat nuuhkia pienestä tulitikkurasiasta, johon olen laittanut kuusenkerkkää.

Moniaistisen hetken jälkeen esittelen lapsille tarinan päähenkilön. Käsinnukke esittäytyy ujoin ja kysyy jokaiselta lapselta hänen nimeään. Osa lapsista kuiskasi nimensä sudelle ja toisia auttoivat aikuiset. Susi on iloinen tavatessaan lapset ja kysyy heiltä ahkerasti päiväkodista: Saanko uusia ystäviä? Mitä jos joku kiusaa minua? Suuri osa lapsista ei osaa vielä puhua, joten autan lapsia käymällä itsekin vuoropuhelua suden kanssa. Keskustelun lopuksi Sipen täytyy kiirehtiä nukkumaan, jotta se jaksaa lähteä aamulla päiväkotiin. Annan lapsille pieniä punaisia palloja ja pyydän heitä syöttämään marjat Sipelle iltapalaksi. Tämä oli selvästi erittäin mielekäästä puuhaa lapsille. Laulan Sipelle vielä unilauluksi *metsänpeitto* -laulun ukulelellä säestäen. Kerron tarinan jatkuvan huomenna.

Toinen satuhetki kertoo Sipe-suden matkasta päiväkotiin. Kerron tarinaa samalla tavoin, kuin edellisenä päivänä. Lisäilen esineitä kuten, suojatietä, auto ja kaivuri samalla kun tarina etenee. Sipe ei ole koskaan ennen nähnyt kaivuria ja se pelästyy sitä valtavasti. Pyydän lapsia kertomaan Sipelle mikä tuo pitkäkaulainen otus on. Tuomasimme yhdessä, ettei niitä tarvitse pelätä. Sipeä kuitenkin vielä pelottaa, joten ehdotan, että laulamme sille yhdessä *kaivuri* -laulun. Lauluun kuuluu myös leikki, jonka opetan lapsille Sipeä odotellessa sylissäni. Laulamme ensimmäisen säkeistön monta kertaa läpi ja välillä säestän lapsia ukulelen kanssa. Laulu auttoi, sillä Sipeä ei enää pelota. Se jatkaa matkaa ja taas tarina jatkuu seuraavana päivänä.

Kolmas satuhetki on Sipeä ensimmäisestä päivästä päiväkodissa. Kerron tarinaa samaan tyyliin, kuin edellisinä päivinä. Päiväkodissa Sipe saa uusia ystäviä, leikkii ulkona, syö lounasta ja menee sitten päiväunille. Lapset saavat osallistua nukkien syöttämiseen, sekä päiväunille peittelyyn. Sen jälkeen ehdotan lapsille, että menemme maalaamaan asioita, joista Sipe uneksii. Laitan soimaan uni teemaan sopivaa musiikkia ja maalaamme vesiväreillä määrälle paperille. Lapset olivat tästä aktiviteetista lumoutuneita. Heidän maalatessa oli täysin hiljaista varmaankin siksi, ettei päiväunilla olevat nuket häiriintyisi. Lasten maalauksissa Sipe uneksi muun muassa äidistä ja isästä sekä ukkosesta ja hevosista.

Viimeisenä päivänä toteutin tuokion koko lapsiryhmälle kerralla. Aloitan laulamalla *hyvää huomenta* -laulun ja samalla Sipe-susi käy halaamassa kaikkia lapsia vuorollaan. Nukke oli viikon aikana tullut jo selvästi tutuksi, sillä lapset halusivat käsinukkeja hellästi takaisin. Sen jälkeen muistelimme kulunutta viikkoa ja kaikkea mitä Sipelle on tapahtunut. Laulamme taas *kaivuri*-laulua, johon liitän tällä kertaa myös toisen säkeistön. Lapset muistavat edellisen päivän maalaukset ja esittelen niistä jokaisen ensin lapsiryhmälle ja sitten Sipelle. Sipe keksii jokaisesta maalauksesta jotain mukavaa sanottavaa. Tuokion loppuksi Sipeä on aika lähteä kotiin kertomaan äidille ja isälle päivästänsä. Lapset tahtoivat käydä vielä silittämässä sutta ennen hyvästejä.

Viikon aikana huomasin, että satuhetken esittäminen tuntui hieman samalta, kun leikkiminen tuntui lapsena. Alun jännitys muuttui nopeasti flow-tilaksi ja tuokiosta muotoutui minun ja lasten yhteinen leikkihetki. Leikkihetkessä aika pysähtyy ja hetken jakaminen, sekä merkitysten anto muuttuu kaikille leikkiin osallistujille yhteiseksi (Turunen, 2016, 31). Viikon

aikana oli paljon hetkiä, kun tuntui, että oma sydän on pakahtua lasten reaktioihin. Se miten hellästi he huolehtivat käsinukesta ja kuinka reippaasti pikkukädet kauhoivat, kun lauloimme *kaivuri* -laulua tai ilme lapsen kasvoilla, kun omaa maalausta keuhuttiin ja esiteltiin kaikille. Ne hetket olivat paras palaute minulle.

Taiteiden pedagoginen monimuotoisuus

Marja Jälkö

Sitä usein huomaa toimintaa suunnitellessa kehittelevänsä suuria ja monimutkaisia performansseja. Varsinkin taidekasvatus ja siihen liittyvä elämyksellisyyden vaade nostaa välillä riman melko korkealle. Niin kävi tässäkin harjoittelussa omalla kohdallani. Myös sosioemotionaalisen kehityksen erityinen huomioiminen toiminnan tavoitteissa tuntui hetkittäin haastavalta. Lopulta kuitenkin, kun uskalsi vain päästää irti, tavoitteet tuntuivat täyttyvän ihan itsestään.

Tutkimusten mukaan musiikki kehittää empatiakykyä (ks. Holopainen, 2012). Sosioemotionaalisen kasvun ja kaveritaitojen oppimisen tukeminen löytyykin sisäänkirjoitettuna monialaisessa ja tavoitteellisessa taidekasvatuksessa. Esimerkiksi laulujen ja tarinoiden avulla lapset pääsevät samaistumaan erilaisiin hahmoihin ja niiden seikkailuihin iloineen ja suruineen. Yhdessä musisoitaessa tai näytelmiä tehdessä opitaan ottamaan huomioon ja kuuntelemaan myös muita. Erilaisia soittimia soittamaan opeteltaessa opitaan erilaisia tapoja koskettaa ja synnyttää ääntä. Eläydytään musiikin tarinan sointiväreihin myös kehollisesti. Kirjojen kuvitukset, nuket ja vaikkapa lukumajat syventävät oppimistilanteiden elämyksellisyyttä kuin itsestään. Kuin huomaamatta musiikista on tullut liikettä ja tanssia, maalauksia ja tarinoita. Taiteista on muodostunut sekä oppimisen kohde että väline.

Kun jokin pieni onkin jotain suurta

Pienilläkin asioilla ja tekemisillä tuntuu lopulta olevan käytännössä suuri merkitys. Harjoittelun aikana aloitin jokaisen toimintakerran laulamalla lasten kanssa Leena Poikelan pienen pientä *Sinä olet ihana* -laulua. Jokaiselle lapselle laulettiin yhdessä ikioma säkeistö siitä, kuinka ihana hän onkaan juuri sellaisena kuin on. Lapsi sai halutessaan säestää omaa lauluaan preparoidulla kellopelillä, jonka tarkoitus oli taata, että soitettiin sitten ihan mitä tahansa, kuulokuva olisi harmonisesti miellyttävä. Loppuun jokaiselle annettiin aina aplodit huolimatta

siitä, millä tavalla oli omaan säkeistöön osallistunut: laulaen, soittaen, kuunnellen tai aikuisen syliin kätkeyden. Pienen laulun avulla jokainen lapsi sai aloittaa päiväkotipäivänsä positiivisella huomiolla ja onnistumisen kokemuksella.

Ennen ensimmäistä kertaa itseäni mietitytti, että uskallanko kuitenkaan antaa noin vain kellopeliä soitettavaksi ilman mitään ohjeistuksia? Mitä jos joku hakkaakin soitinta niin sanotusti rumasti? Päätin ottaa riskin sen kummempia miettimättä ja täytyy sanoa, että yksikään lapsi ei soittanut rumasti. He eläytyivät luontaisesti laulun melodian sointiväreihin ja soittivat suurella ylpeydellä oman soittonsa. Ja loppujen lopuksi, mitä sitten vaikka joku olisi soittanutkin rumasti? Kyseessä oli hänen laulunsa ja tässä tilanteessa hänen ratkaisunsa ilmaista itseään. On harmillista, jos aikuisten ennakkoluulot pääsevät rajoittavat lasten toimintaa jo ennen kuin se on alkanutkaan. Oli kyseessä taideaine tai jokin muu, lapset tulisi kohdata yksilöinä, joilla on erilaisia piirteitä, taitoja ja kykyjä. Jokainen lapsi on taiteellisesti lahjakas omalla persoonallisella tavallaan, jos hänelle vain annetaan mahdollisuus. Aikuisen käsissä on suuri vastuu siitä millaisia mahdollisuuksia hän lapselle antaa ja millaisena toimijana tämän näkee. Jos kiinnittää huomiota vain kaikkeen siihen mikä saattaisi olla tekemisen tiellä, saattaa tulla samalla evänneeksi lapselta mahdollisuuden oppia kokonaan.

Sinä olet ihana -lauluun ja sen merkityksellisyyteen liittyi paljon tilanteita harjoittelun aikana. Kerran ohjatun toiminnan jälkeen viisivuotias poika halusi vielä soittaa kellopeliä. Hän otti minua hihasta ja pyysi: ”Laula mulle, kun mä soitan.” Ympärillä oli hyvä pörinä menossa, kun kaikki kokeilivat soittimia, mutta hän keskittyi vain omaan soittoonsa ja minun lauluuni. Tai kun eräs lapsi ei halunnut soittaa omaa säkeistöään ja kaveri yritti kannustaa: ”Kyllä sä osaat!” Kun siitä huolimatta toinen ei halunnut, kaveri alkoi silittää hellästi tätä jalasta säkeistöä laulettaessa. Tai kun isompi lapsi sanoi epäillen yksivuotiaasta, ettei se mitään kellopeliä osaa soittaa. Mutta kun osasi. Ja isompi oli selvästi iloisesti yllätynyt ja ylpeä kaveristaan.

Harjoittelun jälkeenkin on ryhmässä usein kuulunut tuttu melodia. Se on selkeästi alkanut elää omaa elämäänsä ryhmän arjessa. Lapset ja aikuiset ovat myös lähteneet improvisoimaan laulun sisältöä ja muuttaneet sitä aina hetkeen sopivaksi. Pieni viiden sävelen laulu onkin kasvanut osiaan paljon suuremmaksi ja merkityksellisemmäksi.

“Every child is an artist until he’s told he’s not an artist. “

John Lennon

Tunnetaitoja Mörskyn kanssa

Ari Haapakangas

Sovin yhdessä harjoitteluryhmäni kasvattajatiimin kanssa, että tarjoan lapsille projektiluontoista pienryhmätoimintaa, johon osallistuvat ne lapset, joiden katsottiin eniten hyötyvän ylimääräisestä tunnetaitojen opetuksesta. Mukaan valikoitui kahdeksan 5–6-vuotiasta lasta, joiden kanssa tapasimme neljän lapsen pienryhmissä tunnin jaksoissa viitenä peräkkäisenä viikkona.

Tunnesanojen etsiminen

Ensimmäisen tapaamisen aloitimme ryhmätilan lattialla piirissä istuskellen ja toisiimme tutustuen. Mukanani ollutta Mörsky-sukkanukkea hieman jännitti, mutta lapset ottivat hänet vastaan ymmärtäväisesti. Nimien muistamisen helpottamiseksi kirjoitimme esittelykierroksella nimemme maalarinteipille ja laitoimme teippipalat rintaamme. Harmikseni en tilanteessa huomannut tarjota teippiä myös Mörskylle, joka tulevaisuudessa varmasti asiasta minulle huomauttaa.

Tunteista puhumisen aloitimme pyytämällä Mörskyn kanssa lapsia kertomaan erilaisia mieleensä tulevia tunteisiin liittyviä sanoja. Esiin nousseet asiat kirjoitimme pienille paperilapuille, jotka sijoitimme muodostamamme piirin sisään. Lapset keksivät nopeasti paljon sanoja aina erilaisista tunteista tilanteisiin, jotka niitä synnyttivät. Toiminta jatkui lajittelemalla sanat erilaisten tunteiden ryppäisiin ja pohtimalla niiden keskinäistä yhteyttä. Lapset osallistuivat aktiivisesti sekä sanojen keksimiseen että niiden lajitteluun.

Kehollisuus tunteiden käsittelyssä

Toisella tapaamiskerralla levitimme Mörskyn kanssa tunnesanalaput pyöreälle pöydälle ja luimme ne ääneen. Seuraavaksi poimimme sanojen joukosta yksittäisiä tunteita, joita sitten aloimme tarkastella. Kunkin tunteen kohdalla keskustelimme siitä, missä kohtaan kehoa kyseinen tunne tuntuu ja milloin kukin on sitä tuntenut. Lapset osasivat ilahduttavan tarkasti kertoa, milloin olivat olleet esimerkiksi vihaisia ja millaisia fyysisiä tuntemuksia se oli heissä herättänyt. Kunkin tunteen kohdalla harjoittelimme vielä tunteen tunnistamista siten, että jokainen otti vuorollaan kasvoilleen käsiteltävään tunteeseen kuuluvan ilmeen ja toiset pohtivat, miltä ihminen ko. tunteen vallassa näyttää.

Satu ja musiikkimaalaus tunnekasvatuksen työkaluina

Kolmannella kerralla kertosimme edellisellä kerralla käsittelemämme asiat. Tämän jälkeen kerroin, että Mörsky oli viikon aikana kirjoittanut tunnesanojen pohjalta tarinan, jonka tulisin seuraavaksi lukemaan. Molempien pienryhmien tarinat oli koottu siten, että niissä käsiteltiin kunkin ryhmän esiin nostamia teemoja; vaikka elementit olikin juonellisesti sulautettu yhteen, onnistui lasten tunnistaa niistä kertomiaan osasia. Tämä teki tarinoista lapsille henkilökohtaisempia.

Tarinan lukemisen jälkeen Mörsky laittoi soimaan rauhallista musiikkia ja pyysi lapsia maalaamaan edessään olevalle paperille kuulemastaan. Lapset uppoutuivat nopeasti omiin töihinsä ja vaihtoivat ainoastaan muutamia sanoja värejä lainatessaan tai kaverin ”keksimää” uutta väriä ihastellessaan. Työssä käytettiin *märkää märälle* -tekniikkaa.

Mestareiden taideteosten ihastelua

Neljännellä kerralla luimme tarinat läpi, minkä jälkeen lapset saivat kukin vuorollaan kertoa omasta työstään. Taideteokset esiteltiin pöydän ympärillä tuolilla seisten. Tämä oli lapsista erityisen hauskaa, vaikka Mörskyn ihastuneet huudahdukset taisivat myös tuntua aika mukavalta. Jokainen osasi kertoa seikkaperäisesti, mitä oli taideteokseensa loihtinut.

Draamaesitys / taidekävely yhteenvetona

Viimeiselle tapaamiselle lapset saivat valita toisen kahdesta vaihtoehdoisesta toteutustavasta: He saivat joko osallistua lyhyen draamaesityksen työstämiseen tai oman maalauksensa esittelyyn muille. Jälkimmäinen vaihtoehto toteutettiin siitä syystä, että vain kolme kahdeksasta lapsesta oli valmis aiheen draamalliseen käsittelyyn, vaikka esitys olikin mahdollista esittää myös kuvitteelliselle yleisölle. Näin ollen viisi lasta päätyi esittelemään päiväkodin seinälle lapsen korkeudelle asetellut maalauksensa toisilleen. Ilokseni totesin tämänkin käsittelytavan jalostuneen siten, että valtaosa lapsista osasi kertoa työstään enemmän kuin viikkoa aiemmin.

Draamasta innostuneen kolmikön kanssa toteutimme heidän ideoimansa *Taistelevat Pokémonit* -nimisen esityksen, jonka työstämisen yhteydessä tuli harjoiteltua sekä tunne- että vuorovaikutustaitoja. Juoni oli kiteytettynä sellainen, että Pokémonit kyllästyivät taistelemiseen ja lähtivät hampurilaiselle ja pelaamaan pelikonsolilla. Katsojiakin saatiin, sillä Mörsky lupautui seuraamaan esitystä minun tultuani valituksi Pokémon-kouluttajaksi.

Kokonaisuutena harjoittelu oli hyvin antoisa. Pääsin sen aikana kokeilemaan tapaan toteuttaa taidelähtöistä tunnekasvatusta. Harjoittelu osoitti myös, miten tärkeää toiminnan suunnittelulle on, että opettaja tuntee ryhmänsä lapset.

Lopuksi

Jos tarkastellaan esimerkiksi musiikkia ja kuvataidetta, on lähtökohtana aina hiljaisuus tai tyhjä paperi. Hiljalleen sävelet ja kynän tai siveltimen vedot täyttävät tämän tyhjän tilan ja antavat sille uusia merkityksiä ja muotoja. Ihminen on syntyjään luova olento ja luovat kokemukset ovat siksi ihmisen perustarve (Huhtinen-Hilden & Karjalainen, 2019, 17). Tunnetaitojen rakentuminen on monipuolinen prosessi ja sen merkitys lapsen kehitykselle on hyvin suuri. Luova toimintaympäristö tarjoaa näiden taitojen oppimiselle ihanteellisen alun, matkalla, jolle Rinnalla-menetelmät toimivat hyvänä ja luotettavana oppaana.

Lapset havaitsevat, kun aikuinenkin nauttii ja on mukana toiminnassa koko sydämellään. Taiteet luovat avoimen oppimisen ja kasvamisen kentän ennakkoluulottomaan kohtaamiseen lasten ja aikuisten välillä (ks. Opetushallitus, 2018, 36–37, 39). Heittäytymällä itse aikuinen rohkaisee myös lasta poistumaan mukavuusalueeltaan. Tarvitaan uskallusta oppia yhdessä lasten kanssa. Tarvitaan tarkoituksen mukaista ohjattua toimintaa, jotta taide ja sen positiiviset vaikutukset voisivat toteutua päiväkodin arjessa. Tarvitaan toimintaa, joka suunnataan juuri kyseessä olevalle lapsiryhmälle, huomioiden heidän mielenkiinnon kohteensa ja persoonansa. Kohdataan siis toisemme yksilöinä ja annetaan taiteilla leikkimiselle tilaa.

Lähteet

Baric, M. (2009). Nukketeatteri taidekasvatuksen ja leikin välineenä. Teoksessa: Ruokonen, I. Rusanen, S. & Välimäki, A-L. Taidekasvatus varhaiskasvatuksessa. Iloa, ihmettelyä ja tekemistä. Helsinki: Kirjoittajat ja Terveiden ja hyvinvoinnin laitos.

Holopainen, P. (2012). Musiikkiemootiot ja elämänkaari. *Psykologia : tiedepoliittinen aikakauslehti*, 47(4), pp. 294-296.

Huhtinen-Hildén, L. & Karjalainen, A.L. (2019). Luova toiminta siltana itseen, toisiin ja osallisuuteen. Teoksessa: Karjalainen, A.L. Karjalainen (toim.) Luovan toiminnan työtavat. Käsikirja sosiaali- ja terveystalalle. Jyväskylä: PS-kustannus.

King, E., & Waddington, C. (2017). *Music and Empathy*. Routledge.

Kirves, L. & Stoor-Grenner, M. (2010). *Kiusaamisen ehkäisy varhaiskasvatuksessa: Kiusaamisen ehkäisyn ja puuttumisen suunnitelman laatiminen*. Helsinki: Mannerheimin lastensuojeluliitto ; Folkhälsan.

Opetushallitus. (2018). *Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2018*. Haettu osoitteesta https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf

Turunen, S. (2016). ”Nyt me tiedetään, että aikuisten kuuluukin leikkiä”. Kasvattajan rooli leikkiä edistävissä ja rajoittavissa tekijöissä. Socca pääkaupunkiseudun sosiaalialan osaamiskeskus.VKK-Metro. Haettu osoitteesta http://www.aikuissosiaalityo.fi/files/5859/Nyt_me_tiedetaan_etta_aikuisten_kuuluukin_leikki_a_-_Kasvattajan_rooli_leikkia_edistavissa_ja_rajoittavissa_tekijoissa.pdf